

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«2001/2021»:070(477)

DOI:

Яцек ГОЦЛОВСКИ,
orcid.org/0000-0002-4640-7135
аспірант кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
jacek.goclowski@msz.gov.pl

ВИСВІТЛЕННЯ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ЛАДУ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

Автор аналізує статті, присвячені дослідженню кризи феодально-кріпосницького ладу, які були опубліковані на сторінках наукового часопису «Український селянин» у 2001–2021 рр. З'ясовано, що у публікаціях знайшов відображення процес занепаду заснованого на примусовій праці селян-кріпаків сільського господарства і показано наростання зумовлених цим кризових явищ. Наукові напрацювання авторів обґрунтовують висновок про назрілі у той час докорінні зміни у виробничих відносинах в українському селі і приведення їх у відповідність з капіталістичними продуктивними силами.

Ключові слова: українське селянство, дореформений період, феодально-кріпосницький лад, кріпосне право, українська історіографія.

Jacek GOCLOWSKI,
orcid.org/0000-0002-4640-7135
graduate student of the Department of Archaeology
and special branches of historical science
Cherkasy National University
named after Bohdan Khmelnytskyi
(Ukraine, Cherkasy)
jacek.goclowski@msz.gov.pl

COVERAGE OF THE CRISIS OF THE FEUDAL-SERFY SYSTEM ON THE PAGES OF THE «UKRAINIAN PEASANT» MAGAZINE

The article is devoted to the study of the crisis of the feudal-serf system based on the analysis of materials that were published on the pages of the scientific journal «Ukrainian Peasant» in 2001–2021. It was found that the process of decline of agriculture based on the forced labor of serfs was reflected in the publications and the growth of crisis phenomena caused by this is shown. The scientific work of the authors substantiates the conclusion about the radical changes in production relations in the Ukrainian countryside that were ripe at that time and bringing them into line with the capitalist productive forces.

The author has researched that the main part of the magazine's publications on the history of the pre-reform Ukrainian village is concentrated under the heading «Agrarian aspects of economic and political transformations of the 19th – early 20th centuries.» In addition, this topic was also reflected in other thematically and chronologically related sections of the magazine – «Problems of source studies and historiography of the agrarian history of Ukraine», «Spiritual world and worldview of the peasantry», «Socio-economic development of medieval Ukraine and the Ukrainian Cossack state XVII – XVIII century», «Landlords of Ukraine: little-known pages of life», «Agrarian history in names» and others.

Analyzing the articles included in the journal, the author tentatively grouped them into the following areas: historiographical studies, studies of the peculiarities of land ownership (mainly on the example of individual regions), processing industries (sugar making, milling, distilling), religious life, some aspects of national minorities and demography, as well as intelligence on agronomy and selection.

It has been found that scientists working on the mentioned issues have submitted more than 30 publications to the issues of the magazine, which can tentatively be grouped into the following areas: historiographical studies, studies of various aspects of land ownership (mainly on the example of individual regions), processing industries (sugar making, milling, distilling), religious life, some subjects of national minorities and demography, as well as intelligence on agronomy and breeding. On the other hand, such relevant, in our opinion, aspects of the history of the peasantry as socio-political movements, public self-government and law, and rural education still remain outside the attention of the magazine's authors.

It was concluded that the problems of the crisis of the feudal-serf system and the Ukrainian village of the pre-reform period presented on the pages of the magazine «Ukrainian Peasant» are quite diverse in terms of subject and plot. At the same time, it is noted that the coverage of this issue, which began on the pages of «Ukrainian Peasant», requires further research.

Key words: *Ukrainian peasantry, pre-reform period, feudal-serf system, serf law, Ukrainian historiography.*

Постановка проблеми. У виробленні сучасної концепції об'єктивного дослідження сутності процесів, що відбувалися в українському селі на різних історичних етапах важливу роль відіграють наукові періодичні видання селянознавчого спрямування. Серед них вирізняється заснований у 2001 р. журнал «Український селянин», який став першим спеціалізованим науковим часописом, тематика якого повністю присвячена висвітленню історії селянства України. Його зміст і тематика охоплює проблеми аграрної історії України від найдавніших часів до сучасності.

Одним із з чільних місць у тематиці журналу «Український селянин» посідає дослідження кризового характеру феодально-кріпосницького ладу та аналіз стану аграрних відносин напередодні реформи 1861 р. Як показує аналіз, у вміщених на сторінках часопису публікаціях проблематика кризи феодально-кріпосного ладу і українського села дореформеного періоду доволі різноманітна тематично і сюжетно. Водночас, позитивно оцінюючи звернення авторів до означеної проблематики, все ж таки слід визнати, що при їх розкритті у більшості випадків переважає фрагментарність та описовість. Це свідчить про те, що розпочате на сторінках «Українського селянина» висвітлення кризових явищ українського дореформеного села потребує, на наш погляд, більш активних і скоординованих дослідницьких пошуків у подальшому.

Аналіз досліджень. У процесі історіографічного аналізу висвітлення на сторінках журналу «Український селянин» проблем аграрної історії України з'ясовано, що її у своїх наукових працях дотично торкалися лише окремі дослідники. Ними вибірково характеризувалося обмежене коло тематичних напрямів часопису. Зокрема, до розкриття теми аграрної реформи 1861 р. на сторінках «Українського селянина» звертався О. А. Бундак (Бундак, 2010). Висвітлення аграрних проблем доби революційних подій 1917 – 1921 рр. торкалися В. О. Кирєєва (Кирєєва, 2018), А. Г. Морозов (Кирєєва, Морозов, 2018), О. А. Житков (Житков, 2010), аграрної політики П. Скоропадського – О. М. Тараненко (Тараненко, 2009). Історію селянства в іменах розглядав В. В. Гоцуляк (Гоцуляк, 2006). Однак ці розвідки не носили комплексного характеру і охоплювали лише окремі періоди випуску часопису. Щодо висвітлення теми кризи феодально-кріпосницького ладу на сторінках «Українського селянина», то вона теж комплексно не досліджувалася.

Метою статті визначено аналіз наукового доробку сучасних дослідників

аграрної історії українського дореформеного села на сторінках фахового періодичного видання «Український селянин».

Виклад основного матеріалу. Досліджено, що основна частина матеріалів журналу «Український селянин» з історії українського дореформеного села зосереджена під рубрикою «Аграрні аспекти економічних і політичних трансформацій XIX – початку XX ст.». Окрім того ця тематика знайшла також відображення і в інших тематично та хронологічно дотичних до проблеми рубриках журналу – «Проблеми джерелознавства та історіографії аграрної історії України», «Духовний світ та світогляд селянства», «Соціально-економічний розвиток середньовічної України та Української козацької держави XVII–XVIII ст.», «Поміщики України: маловідомі сторінки життя», «Аграрна історія в іменах» та інших.

Історіографічний доробок авторів на сторінках журналу причин кризових явищ в українському дореформеному селі доволі скромний і торкається переважно дорадянського періоду. Ґрунтовністю вирізняється стаття В. В. Масненка «Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського», у якій зазначається, що проблема місця та ролі селянства у науковій спадщині вже має певну історіографічну інтерпретацію (О. Пріцак, Л. Винар, Л. Зашкільняк, В. Дудка та інші). Однак автор вважає, що її методологічна значущість вимагає подальших студіювань, передусім у площині концептуально-теоретичних узагальнень.

На думку В. В. Масненка, базисною тезою для цієї проблеми є визначення багатьох дослідників про те, що для М. Грушевського основоположними поняттями (ідеями) для розуміння історичного процесу були: «народ», «держава», «герой в історії» (за Пріцаком) чи «народ», «українська державність», «єдність території (українських земель)» (за Винаром). У будь-якому випадку, одним із пріоритетних залишається поняття «народу».

За наслідками опрацювання текстів наукових та публіцистичних праць М. Грушевського автор робить висновок, що селянство посідало одне з провідних місць у його історичній концепції. Для нього селянство було практично єдиним репрезентантом української етнічності (Масненко, 2004: 47). При цьому наводиться думка О. Пріцака, який звертає увагу на те, що «селоцентрична» візія М. Грушевського українського народу і його бачення України були сформовані особливими умовами його власного соціального досвіду – українського села (Сестринівка, єврейського містечка Бердичів) та зросійщеного міста (Київ). В. В. Масненко зазначає, що згідно з міркуваннями О. Пріцака, ідея «селянства» як самотнього носія ідеї «народу», не була видумкою Грушевського, а взята із творів його політично «значного» учителя М. Драгоманова, зокрема, із його концепції українців як «плебейської нації».

Розглядаючи «Історію України-Руси», В. В. Масненко наголошує, що у цій фундаментальній праці М. Грушевського селянська проблематика представлена у найрізноманітніших аспектах. Так, при аналізі еволюції суспільної організації, в результаті якої виникає село, М. Грушевський вважає, що в основі формування локальної сільської організації лежав територіальний принцип та перехід від родових відносин до сусідських і громадських. У своїх студіях він

виділяє також різновиди сільських заселень – дворища, хутори, села.

Дослідницькі інтереси М. Грушевського, як зазначає В. В. Масненко, охоплювали практично усі періоди історії селянства. Зокрема, історичний процес у XV – XVI ст. розглядався ним у напрямі нівеляції селянських верств до рівня безземельних, обтяжених панщиною робітників. При цьому М. Грушевський зауважував, що процес закріпачення селянства не мав суто місцевого характеру, а був поширений і в інших регіонах: Московському князівстві, Західній Європі. Проте у власне українських землях вчений відмічав певні регіональні особливості, притаманні, головним чином, на Наддніпрянщині та Поділлі, які відрізнялися від Волині (Масненко, 2004: 48).

Щодо новітньої історії, у тому числі і дореформеної історії села, то у цей час українське селянство набуває визначальної соціальної ваги. У статті йдеться про те, що саме селянство, на переконання М. Грушевського, було єдиною соціальною базою для українського відродження і формування модерної нації. На підтвердження цього В. В. Масненко цитує вченого: «головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина українського відродження і взагалі будучина України» (Грушевський, 1918: 36).

Дві історіографічні розвідки на сторінках «Українського селянина» присвячені науковому доробку істориків-аграрників радянського часу. Автор однієї з них – В. М. Мельниченко, розглядає на сторінках «Українського селянина» аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І. О. Гуржія (Мельниченко, 2001: 87-89).

Автор констатує, що напрацьований і узагальнений О. І. Гуржієм величезний матеріал, попри певні ідеологічні нашарування часу створення праць, зберігає актуальність для сучасних досліджень аграрної історії України. Оперуючи ретельно підібраними статистичними викладками, вчений переконливо показує разючу диспропорцію у розподілі землі між поміщиками і селянами. Наприклад, наведені у його працях дані дають можливість підрахувати, що 5449 поміщиків Правобережжя були власниками 63,3 % придатної землі (з лісом), а 484 135 належних їм селян володіли лише 36,7 % землі. Таке становище стало однією з причин кризи кріпосного права (Гуржій, 1954: 52-66).

Предметом наукової розвідки Л. М. Товстопят стали наукові студії І. Г. Шульги щодо розвитку сільського господарства Закарпаття у кінці XVIII – на початку XIX ст. Вона зазначає, що науковий доробок вченого дає цілісну картину сільського господарства регіону наприкінці епохи феодалізму. До нього ці питання висвітлювалися фрагментарно як зарубіжною (в основному, угорською), так і радянською історіографією.

Авторка з'ясовує, що у працях І. Г. Шульги на значній документальній основі відображено розвиток сільського господарства Закарпаття у добу пізнього феодалізму. Він доводив, що і на Закарпатті, яке перебувало тоді у складі Австро-Угорської імперії, діяли ті самі закони суспільного розвитку, що

й на інших українських землях та європейських країнах того часу. У першій половині XIX ст. на Закарпатті почався розклад натурального господарства, а просте товарне виробництво поступово замінювалось складним капіталістичним і відбувалося накопичення капіталу. Становлення капіталістичних відносин на Закарпатті розглядалося І. Г. Шульгою у нерозривному зв'язку з буржуазними революціями на Заході, війнами Наполеона та «континентальною блокадою». Ці та інші зроблені І. Г. Шульгою висновки опираються на широкий опрацьований ним фактичний матеріал (Товстопят, 2004: 42-44).

Історіографічний аналіз журнальних публікацій засвідчує, що одним із перших на сторінках «Українського селянина» до висвітлення аграрної історії періоду кризи феодально-кріпосницького ладу у 2005 р. звернувся І. В. Довжук, присвятивши свою публікацію особливостям регіонально-галузевого розвитку сільського господарства Наддніпрянської України у першій половині XIX ст. Характеризуючи загальний стан аграрної галузі регіону, він зазначає, що у цей час тут ще продовжувала домінувати феодально-кріпосницька система господарювання.

Однак, як стверджує автор, із економічної структури феодального суспільства поступово викристалізовувалися і формувалися капіталістичні (ринкові) засади, що зумовлювалося посиленням товарно-грошових відносин та іншими факторами буржуазної модернізації. Зокрема, під впливом попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство на українських землях починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізації, набуваючи все чіткіших рис торговельного, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, удосконалюються системи обробітку землі та знарядь праці.

Щодо власне регіональних особливостей розвитку аграрних галузей, то І. В. Довжук, досліджуючи дореформений період у Наддніпрянській Україні, доходить висновку, що у цьому важливому регіоні інтенсивного розвитку набули такі галузі господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрових буряків і хліба. Наддніпрянщина на середину XIX ст. стала значним експортером пшениці і, поряд з центрально-чорноземними губерніями Росії, головною житницею імперії (Довжук, 2005: 103). При цьому Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії) була пов'язана з чорноморськими портами. Туди вивозився хліб та сплавлявся ліс по Дніпру і Дністру.

Розглядаючи Наддніпрянську Україну у контексті інших українських регіонів, І. В. Довжук зазначає, що найбільш успішно нові капіталістичні відносини розвивалися на Півдні України, який на початку XIX ст. був малозаселеним краєм. Високі темпи господарського освоєння і сприятливі умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки близькості чорноморських і азовських портів, сприяли тут розвитку торгового землеробства.

У господарському відношенні автор вирізняє Південну Україну (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) серед інших частин

України. Вона передусім виступала як експортер вовни і продуктів тваринництва. Розвиток землеробства гальмували транспортні труднощі та досить велика конкуренція з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Через транспортні проблеми у лісостеповій смузі найбільша частина сільськогосподарських продуктів перероблялась у фабрикати й напівфабрикати.

Поміщики у першій половині XIX ст., використовуючи безкоштовну працю кріпаків, почали приділяти більше уваги розвитку таких галузей харчової промисловості, як винокуріння, пізніше цукроваріння, у меншій мірі – тютюнової та олійної промисловості. Відповідну продукцію збували переважно за кордони імперії (Довжук, 2005: 100).

Помітне місце серед публікацій «Українського селянина» займають наукові розвідки, присвячені вузьким проблемам суспільного та економічного життя українського селянства доби занепаду феодально-кріпосницького ладу. Одну з таких проблем – соціально-демографічні особливості українського дореформеного села на прикладі Правобережжя розглядає В. М. Мельниченко. Характеризуючи сільське населення цього важливого регіону України, він зазначає, що у цей період воно було роздроблене на різні за чисельністю, правовим і майновим становищем соціальні групи, серед яких виділялися поміщицькі селяни (кріпаки), чисельність яких станом на 1 січня 1859 року становила 3 026 274 осіб (57,9 відсотка усього населення Правобережної України).

Автор доводить, що основна маса поміщицьких селян Правобережжя страждала від прогресуючого обезземелення, яке підривало їхні господарства і поглиблювало майнове розшарування сільського населення. При цьому мала місце разюча диспропорція у розподілі поміщицької землі між поміщиками і селянами. На одну ревізку душу у Подільській губернії в середньому припадало 1,23 десятин, в Київській – 1,94, в Волинській – 2,85 десятин. Це позбавляло більшість поміщицьких селян навіть прожиткового мінімуму, оскільки за висновками фахівців для сплати податків та забезпечення потреб селянської сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин землі на одну ревізку душу (Мельниченко, 2001: 51-53).

У контексті кризи феодально-кріпосницької системи у журналі «Український селянин» були розглянуті також специфічні проблеми ведення сільського господарства. Так, Х. М. Піпан опублікувала розвідку про зародження в Україні народної селекції культури озимої пшениці до середини XIX ст. У її статті йдеться про те, що місцеві українські сорти озимої пшениці були цінним вихідним матеріалом не тільки у господарствах України, а й за кордоном.

Наприклад, англійський сорт пшениці Юман відібрано із західноукраїнської озимої пшениці, завезеної до Англії у 1842 р. А індивідуальним відбором із цієї ж пшениці, завезеної до Канади теж у 1842 р., був створений сорт Ред Файф. В Австралії із цієї ж пшениці відібрані сорти Федерация, Аврора, Буніп, Мереді. Озима пшениця під назвою Синя з Одещини дала початок французькому сорту Ное, що був виведений селекціонером Планте ще в 1826 р. (Піпан, 2010: 254-259).

У полі зору авторів «Українського селянина» перебувала також релігійна тематика. Зокрема, з'ясуванню особливостей ідейної кризи православ'я як одного із чинників поліконфесійності в українському селі середини ХІХ ст. присвятила свою публікацію І. В. Рудакова. Вона зазначає, що «український селянин середини ХІХ ст. відзначався специфічним релігійним світоглядом, адже його вже не вдовольняла офіційна церква, він бажав реалізувати свої релігійні шукання за її межами» (Рудакова, 2001: 82).

Таку ситуацію автор пов'язує із соціальним становищем селянина в суспільстві та своєрідними взаємовідносинами з православною церквою і духовенством. А головними чинниками, що вели до ускладнень стосунків між селянами та представниками офіційної церкви, на думку І. В. Рудакової були, передусім політизація церкви та її прислужництво російському царатові і участь у репресивних заходах.

Серед інших чинників називаються криза церковного життя, катастрофічне зниження рівня релігійної пропаганди та місіонерської діяльності, формалізація культу, бюрократизація ієрархії, зменшення кількості кліриків з місцевого населення, перехід на російську мову у богослужінні, поступове відсторонення служителів культу від потреб народного життя. Все це зумовлювало поступове розчарування частини освіченого і «думаючого» селянства в православ'ї і підштовхували його до пошуків нових релігійних напрямків для задоволення власних духовних потреб.

Авторкою робиться висновок, що пореформений період був одним з основних етапів в становленні релігійності українського селянства. Саме в середині ХІХ ст. було закладено підґрунтя для розвитку принципу світоглядного та релігійного плюралізму, що виявився у зародженні та діяльності на селі релігійних течій та сект, таких як штундизм, баптизм, євангельське християнство, п'ятидесятництво, єговизм та інші, а поліконфесійність стала характерною рисою українського села (Рудакова, 2001: 83).

На виокремлення заслуговують наукові розвідки, в яких автори на сторінках «Українського селянина» роблять спроби дослідити особливості ведення сільського господарства на українських землях представниками національних меншин. Зокрема, М. В. Бармак у своїй статті висвітлює господарське життя німецьких колоній на Волині, зазначаючи, що волинські німці, на відміну від своїх співвітчизників, що проживали в Польщі і були зайняті у промисловості, віддавали перевагу аграрній колонізації краю.

При цьому тільки незначна частина німецьких колоністів, яка мала певний капітал, могла придбати землю у приватну власність. Іноді лише після кількох років господарювання на умовах оренди німецька громада викупувала оброблювану землю. Купували землю, зазвичай, гуртом, а потім ділили між собою, відповідно до грошового вкладу. Одним із основних джерел добробуту німців було землеробство. У середньому 84 % загальної колоністів займалося рільництвом, решта садівництвом, городництвом і вирощуванням хмелю. У їхніх господарствах найбільші площі посівів займала озима та яра пшениця, значно менше сіяли жита, гречки, проса, конюшини. Другою найбільш вживаною

культурою була картопля.

Як зазначає М. В. Бармак, німецькі колоністи, на відміну від місцевого українського населення, багато уваги приділяли удобрюванню ґрунтів гноєм і компостами. Тому врожаї на їхніх землях були дещо вищими, ніж у цілому в Україні. У німецьких господарствах було досить розвинуте тваринництво – вирощували породистих коней-вагозовів для потреб власних господарств і дуже рідко на продаж. Вирощування великої рогатої худоби мало молочну спрямованість.

У статті М. В. Бармака з'ясовано, що для німецьких колоній в Україні був притаманний замкнутий (общинний) характер ведення господарства. Вони оселялися на нових землях із власними традиціями господарювання, а також переймали досвід українців (Бармак, 2006: 219-222).

Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) стали предметом розвідки Ю. П. Присяжнюка. Він, посилаючись на історичні джерела, констатує наявність досить інтенсивних господарських контактів селян-українців і сільських євреїв, зауважуючи при цьому, така співпраця здебільшого була обтяжливою для пересічних українських сімей.

Так, у середині XIX ст. у гужовій діяльності брало участь багато селян. Візникуючи, вони по суті нічим не відрізнялися від пересічних хліборобів і традиційно тяжіли до землеробського способу господарювання, навіть тоді, коли вдавалося розбагатіти. Натомість «спеціальним візникуванням» займалися виключно євреї. Такий своєрідний поділ праці у торгівлі між українцями і євреями не був випадковим, оскільки він зумовлювався «ціннісним» ставленням до роботи. За свідченням очевидців, євреї «робив усе акуратно, своєчасно, добросовісно, але за великі гроші», а селянин часто все навпаки» (Присяжнюк, 2002: 236).

Підсумовуючи короткий аналіз україно-єврейських відносин у XIX ст., Ю. П. Присяжнюк зазначає, що «в умовах низького рівня національної самосвідомості, відсутності національних держав, етнічна окремішність (ідентичність) українських селян і євреїв забезпечувалася насамперед завдяки збереженню традиційних форм життєбуття». Психологічний бар'єр, на його думку, зумовлювався різницею соціального становища та історично сформованих типів господарювання обох народів, що сукупно посилювало відмінності їхньої етнонаціональної вдачі. А крайні форми ненависті, котрі виявилися під час єврейських погромів, що мали місце, значною мірою були спровоковані великодержавною політикою росіян, спрямованою на забезпечення імперських інтересів в Україні (Присяжнюк, 2002: 237-239).

Серед публікацій «Українського селянина» з висвітлення кризи феодално-кріпосницького ладу значна увага приділяється регіональним особливостям аграрної історії цього періоду. Так, окрім І. В. Довжука, який досліджував Наддніпрянську Україну, відразу кілька авторів присвятили свої розвідки різним аспектам періоду кризи феодално-кріпосницької системи ще в одному історичному регіоні України – Волині.

Привертає увагу стаття О. А. Бундак, у якій вона робить історіографічний

аналіз наукової розробки проблеми селянського землекористування і землеволодіння на землях Волині у першій половині XIX ст. Вона констатує, що ця актуальна проблема до цього ніколи не була предметом спеціального історіографічного дослідження (станом на 2002 р. – *авт.*). Лише окремі її аспекти розкривались у загальних працях з економічної історії, історії народного господарства, селянського руху та загальної історії України.

У дорадянський період з'явилося кілька невеликих статистичних та описових досліджень О. Лазаревського, Ю. Самаріна, А. Братчикова, Ф. Брокгауза і Ефрона, допомагають сформуванню і скорегувати початкові уявлення про природні та кліматичні особливості регіону, що мало значення для розподілу землі між поміщиками і селянами. Окремі дослідники дотично звертали увагу на релігійну ситуацію на Волині, політичну та соціально-економічну історію з наголошенням на поміщицькому землеволодінні і констатації державних заходів щодо його збереження.

Як з'ясувала О. А. Бундак, питання селянського землекористування на Волині залишилося невирішеним і в радянській історіографії. Розвиваючись під тиском компартійних ідеологем, основна увага в ній зверталася на боротьбу селян проти феодальної експлуатації, що давало спотворене відображення реальності з марксистсько-ленінських позицій.

Хоча з невеликих розвідок навіть у 1920 – 1930-х рр. можна скласти загальну картину життя селян на землях Волині. Як приклад, автор характеризує працю М. Корниловича, у якій описується волинський кріпацький селянський двір у першій половині XIX ст. із наведенням розмірів селянських садиб, повсякденне життя селян. Показується засилля польсько-католицького елемента серед заможної верстви сільського населення.

Варто зазначити, що у цей час з'явилася низка узагальнюючих за змістом і значних за обсягом збірників документів, присвячених селянським рухам на Україні. Це археографічні роботи з систематизованою публікацією документів, більшість яких друкувалась вперше.

Аналізуючи селянське землекористування і землеволодіння на землях Волині у доробку українських істориків повоєнного періоду, О. А. Бундак виокремлює також праці А. Й. Барановича, який специфічною рисою Волині як економічного регіону визначає переважаючу польсько-поміщицького господарства, наводячи при цьому деякий фактичний матеріал, який характеризує становище селянства в магнатських поміщицьких латифундіях, применшуючи роль підприємницької діяльності селян, що впливало на розвиток товарно-грошових відносин (Бундак, 2011: 25-32).

Висновки. Таким чином, представлена на сторінках журналу «Український селянин» проблематика кризи феодально-кріпосного ладу і українського села дореформеного періоду доволі різноманітна тематично і сюжетно. Однак, позитивно оцінюючи сам факт звернення авторів до означеної проблематики, все ж таки слід визнати, що при їх розкритті у більшості випадків переважає фрагментарність та описовість. Це свідчить про те, що розпочате на сторінках «Українського селянина» висвітлення кризових явищ українського дореформеного села потребує активних і скоординованих

дослідницьких пошуків у подальшому.

З'ясовано, що вчені, які працюють над зазначеною проблематикою, подали до номерів журналу понад 30 публікацій, які умовно можна згрупувати у такі напрямки: історіографічні студії, дослідження різних аспектів землеволодіння (переважно на прикладі окремих регіонів), переробні галузі (цукроваріння, млинарство, винокуріння), релігійне життя, деякі сюжети національних меншин та демографії, а також розвідки з агрономії та селекції.

Натомість поза увагою авторів журналу все ще залишаються такі актуальні, на наш погляд, аспекти історії селянства як суспільно-політичні рухи, громадське самоврядування та право, сільська освіта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бармак, 2006 – Бармак М. В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 219–222.
- Бундак, 2010 – Бундак О. А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України*, 2010 р. Випуск XVIII. С. 25–32.
- Гоцуляк, 2006 – Гоцуляк В. В. Аграрна історія в іменах на сторінках «Українського селянина» // *Український селянин*. Вип. 10. 2006. С. 87–90.
- Грушевський, 1918 – Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. К. : Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві», 1918. 120 с.
- Гуржій, 1954 – Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
- Довжук, 2005 – Довжук І. В. Регіонально-галузевий розвиток сільського господарства Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. // *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 100–104.
- Житков, 2010 – Житков О. А. Висвітлення проблематики аграрної історії 1917–1918 рр. на сторінках наукового видання «Український селянин» // *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Вип. 13. Серія: Історичні науки. 2010. С. 230–241.
- Кіреєва, 2018 – Кіреєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина» // *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія Історичні науки. 2018. Вип. 2. С. 46–56.
- Кіреєва, Морозов, 2018 – Кіреєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського селянина» // *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 90–95.
- Масненко, 2004 – Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського // *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.
- Мельниченко, 2001 – Мельниченко В. М. Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О. Гуржія // *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 87–89.
- Мельниченко, 2001 – Мельниченко В. М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз) // *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 51–53.
- Піпан, 2010 – Піпан Х. М. Зародження селекції культури пшениці озимої (до середини XIX ст.) // *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 254–257.
- Присяжнюк, 2002 – Присяжнюк Ю. П. Традиції господарювання як мірило україно-єврейських відносин на селі (XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 234–239.
- Рудакова, 2001 – Рудакова І. В. Ідейна криза православ'я як один із чинників поліконфесійності в українському селі (середина XIX – початок XX ст.) // *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 81–83.
- Тараненко, 2009 – Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського на сторінках «Українського селянина» // *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. Т.104. Вип. 91. 2009. С. 39–44.
- Товстоп'ят, 2004 – Товстоп'ят Л. М. Розвиток сільського господарства Закарпаття в кінці XVIII – на початку XIX ст. в оцінці І. Г. Шульги // *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 42–44.

References

- Barmak, 2006 – Barmak M. V. Hospodarske zhyttia nimetskykh kolonii Volynskoi hubernii (KhKh – pochatok KhKh st.) [Economic life of the German colonies of the Volyn province (19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2006. Vyr. 10. S. 219–222 [in Ukrainian].
- Bundak, 2010 – Bundak O. A. Selianska reforma 1861 r. na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Peasant reform of 1861 on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Problemy istorii Ukrainy KhKh – pochatku KhKh st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy*, 2010 r. Vypusk KhVIII. S. 25–32 [in Ukrainian].

- Hotsuliak, 2006 – Hotsuliak V. V. Ahrarna istoriia v imenakh na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian history in names on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 10. 2006. S. 87–90 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, 1918 – Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of New Ukraine: Disgusts and dreams]. K. : Drukarnia Akts. T-va «Petro Barskyi u Kyivi», 1918. 120 c. [in Ukrainian].
- Hurzhi, 1954 – Hurzhii I. O. Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century]. Kyiv: Derpolitvydav URSSR, 1954. 451 c. [in Ukrainian].
- Dovzhuk, 2005 – Dovzhuk I. V. Rehionalno-haluzevyi rozvytok silskoho hospodarstva Naddnpirianskoi Ukrainy v pershii polovyni KhIKh st. [Regional and sectoral development of agriculture in Dnipro Ukraine in the first half of the 19th century] // *Ukrainskyi selianyn*. 2005. Vyp. 9. S. 100–104 [in Ukrainian].
- Zhytkov, 2010 – Zhytkov O. A. Vysvitlennia problematyky ahrarnoi istorii 1917–1918 rr. na storinkakh naukovoho vydannia «Ukrainskyi selianyn» [Coverage of the issues of agrarian history in 1917–1918 on the pages of the scientific publication «Ukrainian Peasant»] // *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. Vyp. 13. Serii: Istorychni nauky. 2010. S. 230–241 [in Ukrainian].
- Kirieleva, 2018 – Kirieleva V. O. Vysvitlennia revoliutsiinykh potriasin 1917–1921 rr. na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Coverage of the revolutionary upheavals of 1917–1921 on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Serii Istorychni nauky*. 2018. Vyp. 2. S. 46–56 [in Ukrainian].
- Kirieleva, Morozov, 2018 – Kirieleva V. O., Morozov A. H. Ahrarna polityka Hetmanatu P. Skoropadskoho ta Dyrektorii UNR na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian policy of the Hetmanate of P. Skoropadskiy and the Directorate of the Ukrainian People's Republic on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Ukrainskyi selianyn*. 2018. Vyp. 19. S. 90–95 [in Ukrainian].
- Masnenko, 2004 – Masnenko V. V. Selianstvo v istorichnii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of Mykhailo Hrushevskiy] // *Ukrainskyi selianyn*. 2004. Vyp. 8. S. 47–50 [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2001 – Melnychenko V. M. Ahrarni vidnosyny na Pravoberezhnii Ukraini naperedodni vidminy kriposnogo prava u pratsiakh I. O. Hurzhiia [Agrarian relations in Right-Bank Ukraine on the eve of the abolition of serfdom in the works of I.O. Georgia] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 2. S. 87–89 [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2001 – Melnychenko V. M. Osnovni sotsialni hrupy silskoho naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy v seredyni KhIKh st. (porivnialnyi analiz) [The main social groups of the rural population of Right Bank Ukraine in the middle of the 19th century (comparative analysis)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 1. S. 51–53. [in Ukrainian].
- Pipan, 2010 – Pipan Kh. M. Zarozhzhennia selektsii kultury pshenytsi ozymoi (do seredyny XIX st.) [The origin of the selection of winter wheat culture (until the middle of the 19th century)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2010. Vyp. 12. S. 254–257 [in Ukrainian].
- Prysiashniuk, 2002 – Prysiashniuk Yu. P. Tradytsii hospodariuvannia yak mirylo ukraïno-yevreïskykh vidnosyn na seli (XIX – pochatok XX st.) [Farming traditions as a measure of Ukrainian-Jewish relations in the countryside (19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2002. Vyp. 5. S. 234–239 [in Ukrainian].
- Rudakova, 2001 – Rudakova I. V. Ideina kryza pravoslavlia yak odyñ iz chynnykiv polikonfesiïnosti v ukrainskomu seli (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Ideological crisis of Orthodoxy as one of the factors of multi-confessionalism in the Ukrainian village (mid-19th – early 20th centuries)] // *Ukrainskyi selianyn*. 2001. Vyp. 1. S. 81–83 [in Ukrainian].
- Taranenko, 2009 – Taranenko O. M. Ahrarna polityka P.Skoropadskoho na storinkakh «Ukrainskoho selianyna» [Agrarian policy of P. Skoropadskiy on the pages of «Ukrainian Peasant»] // *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly*. T.104. Vyp. 91. 2009. S. 39–44 [in Ukrainian].
- Tovstopyat, 2004 – Tovstopyat L. M. Rozvytok silskoho hospodarstva Zakarpattia v kintsi KhVIII – na pochatku KhIKh st. v otsyntsi I. H. Shulhy [The development of agriculture in Transcarpathia at the end of the 18th – the beginning of the 19th century. in the assessment of I. H. Shulga] // *Ukrainskyi selianyn*. 2004. Vyp. 8. S. 42–44 [in Ukrainian].

УДК 94(477)«1917/1921»:94(477)(092)

DOI:

Олена СКРИПНИК,
 orcid.org/0000-0003-1904-3468
 кандидат історичних наук,
 доцент кафедри всесвітньої історії
 та методик навчання Уманського державного
 педагогічного університету імені Павла Тичини
 (Умань, Україна)
 olena-skrupnik@meta.ua

Віталій ДРУГАНОВ,